

KIPÇAK SAHASI TÜRK DESTANLARINDA “DÖNÜŞÜM” MOTİFLERİNİN TESPİTİ VE “KUŞA DÖNÜŞME MOTİFİ”NİN TAHLİLİ*1

The Identification of “Transformation” Motifs and Analysis of the “Motif of Transformation to A Bird” in Turkic Epics of Kipchak Area

Prof. Dr. Abdulselam ARVAS**

ÖZ

İnsanoğlunu, diğer canlılardan farklı kılan en önemli özellik akıldır. İnsan, aklı sayesinde düşünmekte, hayal kurmakta ve kültürel ürünler meydana getirmektedir. Kültürel ürünler hem barınak, tapınak gibi somut eserler hem de efsane, destan gibi folklorik eserlerden müteşekkildir. Bu anlamda, insanın hayal kurma yetisi kültürel mirası oluşturmada önemli rol oynamaktadır. Bu kültürel ürünlerde, insanın başka bir varlığa dönüşme hayali de işlenmiştir. İnsandaki dönüşme hayalinin, doğada yaşayan güçlü varlıklara özenme, bunlarla baş etme veya onları kontrol altına alma vb. gibi birkaç temel sebebi vardır. Böylece hayal kurmak, insanda gerek kendisinin gerekse çeşitli varlıkların başka bir varlığa dönüşme fikrine yol açmıştır. Örneğin güçlü bir varlık olduğu için “kurda dönüşme” veya zor durumdan kurtulmak için “kuşa dönüşme” bu düşünceden ortaya çıkmıştır. Tıpkı başka milletlerde olduğu gibi, Türk düşünce sisteminde de dönüşüm fikri var olmuş ve bu düşünce Türklerin folklorik ürünlerine yansımıştır. Bu kapsamda, Türklerde dönüşüm fikrinin yansıdığı önemli türlerden biri destanlardır. Bilindiği üzere, Türk dünyası destanları hakkında bugüne kadar birçok araştırma kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları farklı kuramlar çerçevesinde ele alınsa da genelde metin merkezli çalışmalar yapılmıştır. Metin merkezli araştırmalarda ise daha ziyade bir destana ait motifler incelenmiştir. Buna karşın, Türk dünyası destanlarına ilişkin motif incelemeleri istenilen düzeye ulaşmamış, dönüşüm motifleri ise birkaç araştırmayla sınırlı kalmıştır. Hâlbuki tarihi ve kültürel süreçte, destanlara motif olarak yansıyan dönüşüm düşüncesini ortaya çıkarmak önem arz etmektedir. Bundan ötürü, Türk destanlarına yansıyan dönüşüm motiflerini tespit etmek ve onların kültürel kökenlerini izah etmek önemli bir husustur. Bu makalede, Tarihi-Coğrafi Fin metodu doğrultusunda metin merkezli bir inceleme yapılmıştır. Bu metodun önemli eserlerinden biri olan “Motif Index of Folk Literature”ün sistematığı Kıpçak sahası Türk destanlarından 23 metne uygulanmıştır. Dolayısıyla makalede kullanılan malzemeyi Kıpçak sahası Türk destanları oluşturmuştur. Yine, araştırmanın sınırlarını daraltmak için “MIFL”de yer alan sadece dönüşüm motifleri dikkate alınmıştır. Söz konusu metinlerdeki dönüşüm motifleri “Sihir” kategorisi altında yer almaktadır. Bu kategori ise “İnsandan insana”, “İnsandan hayvana”, “İnsandan nesneye”, “Hayvandan insana” dönüşme gibi ana başlıklar taşımaktadır. Böylece incelenen destan metinlerinin dönüşüm motiflerine ait harf ve numaralar Stith Thompson’un kataloğuna uygun olarak tespit edilmiş ve bunlara çeşitli örnekler verilmiştir. Başka deyişle, Kıpçak sahası Türk destanlarından bazıları Thompson’un motif indeksindeki dönüşüm motifleri açısından incelenmiştir. Bu motiflerin içinde, “kuşa dönüşme” ise makalede bir örneklem olarak *Kitab-ı Dedem Korkut*’taki boylar ve *Mevlid* kitaplarında bulunan “Güvercin Hikâyesi” ile mukayeseli şekilde tahlil edilmiştir. Neticede sadece dönüşüm motifi ve sınırlı malzeme üzerine yapılan bu incelemede, destan metinlerindeki ortak unsurları tespit etmenin ve bunların arasındaki benzerlik ve farklılıkları görmenin motiflerle mümkün olabileceği müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türk dünyası, Kıpçak sahası, destan, motif, dönüşüm.

ABSTRACT

The most important feature that distinguishes human beings from other living things is the mind. Man-kind, thanks to his mind; thinks, dreams, and creates cultural products. Cultural products consist of both concrete structures such as shelters and temples, and folkloristic genres such as legends and epics. In this sense, human imagination plays an important role in creating cultural heritage. In these cultural products, the dream of human’s transformation into another being also took place. There are several main reasons for the dream of transformation in man: To emulate for powerful beings living in nature, to overcome them or controlling them etc. Thus, daydreaming has led to the idea of transforming into another being in man (both himself and various beings). For example, “transformation into a wolf” because it is a powerful being, or

* Geliş tarihi: 16 Aralık 2022 - Kabul tarihi: 13 Ekim 2023
Arvas, Abdulselam. “Kıpçak Sahası Türk Destanlarında “Dönüşüm” Motiflerinin Tespiti ve “Kuşa Dönüşme Motifi”nin Tahlihi” *Milli Folklor* 140 (Kış 2023): 73-84

** Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı/Türkiye, aarvas@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7553-183X.

“transformation into a bird” to get out of a difficult situation, emerged from this idea. Just like in other nations, the idea of transformation has existed in the Turk system of thought and this thought was reflected in the folkloristic products of the Turks. In this context, epics are one of the important genres in which the idea of transformation is reflected, in Turks. As it is known, many studies have been written about epics of Turkic world so far. Some of these have been discussed within the framework of different theories, but generally text-centered studies have been carried out. In text-centered studies, mostly motifs belonging to an epic were examined. Despite this, motif studies about epics of Turkic world have not reached the desired level and transformation motifs have been limited to a few studies. However, it is important to reveal the idea of transformation, which is reflected in epics as a motif in the historical and cultural process. Therefore, it is important to identify the transformation motifs reflected in Turkic epics and to explain their cultural origins. In this article, a text-centered examination was made in line with the Historical-Geographic Finnish method. The systematic of “Motif Index of Folk Literature” that one of the important books of this method has been applied to 23 texts from the Turkic epics of the Kipchak area. Therefore, the material used in the article consists of the Turkic epics of the Kipchak area. Again, only the transformation motifs in the “MIFL” were considered to narrow the limits of the research. The transformation motifs in these texts are under the category of “Magic”. This category includes main headings such as transformation of “Human to human”, “Human to animal”, “Human to object”, “Animal to human”. Thus, the letters and numbers of the transformation motifs in the analyzed epics were determined in accordance with Stith Thompson’s catalogue and various examples of these are given. In other words, some of the Turkic epics of the Kipchak area were examined in terms of the transformation motifs in S. Thompson’s motif index. Among these motifs, “transformation to a bird” is also analyzed as an example in the article, in comparison with the stories in *Kitab-ı Dedem Korkut* and the “Pigeon Story” in the *Mawlid* books. As a result, in this study only on the transformation motif and limited material, it has been seen that it is possible to identify the common elements in the epic texts and see the similarities and differences between them.

Keywords

Turkic people, Kipchak area, epic, motif, transformation.

Giriş

Türk dünyası, destancılık geleneği bağlamında zengin bir mirasa sahiptir. Bu mirasın XII-XV. asırlar arasında yazıya geçirilmiş en önemli ve eski metinleri *Oğuz Kağan Destanı* ile *Kitab-ı Dedem Korkut*’tur. Bunların akabinde yazıya geçirilmiş *Manas Destanı* da aynı tarzda bir eserdir. Esasında orta dönemlerde yazıya geçirilen böyle birkaç esere rağmen Türk dünyası destanlarının büyük bir kısmı son dönemlerde, özellikle Kıpçak sahasında, kayıt altına alınmıştır. *Oğuz Kağan*, *Kitab-ı Dedem Korkut*, *Manas* gibi eski Türkçe yazmalar Türk dünyası için başat eserler olmasına rağmen bunlar bütün Türk boylarında mevcut değildir. Örneğin *Manas Destanı* Türk dünyası içerisinde sadece Kırgızlarda mevcuttur. *Kitab-ı Dedem Korkut* ise Oğuzların devamı olan Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan gibi Türkler arasında bilinmesine karşın Kıpçak Türklerinden sadece Kazak ve Karakalpaklarda bulunmaktadır. Bununla birlikte eserin, sadece Oğuzların yaşam tarzını yansıtmadığı aynı zamanda Kıpçaklara ait dil ve kültür izleri de taşıdığı söylenmektedir (Yoloğlu 2012: 12). Zira bu eserdeki hem gelenekler hem de kelime ve motifler, Oğuz ve Kıpçakların birlikte yaşadığı ortak bir dönemin ipuçlarını vermektedir.

Türk destanları üzerine yapılan araştırmalarda da bu benzerlikler dile getirilmiştir. Mesela, Karl Reichl (2002: 149) Türk boylarına ait destani şiirin çeşitli Türk gelenekleri arasındaki benzerlikleri gösterdiğine dikkat çekmiştir. Süleyman Kayıpoğlu (2009: 50) da Sırgak ile Segrek adlı kahramanların aynı kökene dayanabileceğini belirtmiş, Ala-Too, Kökçö-Too, Kara-Too gibi yer isimlerinin *Dede Korkut*’ta Ala Dağ, Gökçe Dağ, Kara Dağ şeklinde korunduğunu dile getirmiştir. Bu düşüncelerden hareketle destanların, yer kürenin farklı bölgelerine dağılan bir milletin köken, dil ve kültür birliği için önemli metinler olduğu söylenebilir. Bir kavram olarak, destanın “büyük, olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarını anlatan uzun ve manzum millî eserler” (Sulti 1998: 12) olduğu

dikkate alındığında bu tür metinlerin kültürel açıdan bir halkın pek çok unsurunu barındırdığı ifade edilebilir.

Bir halka ait anlatıların ortak veya benzer unsurlarını tespit etmenin en pratik yöntemi ise motiflerdir. Bu bağlamda halk anlatıları içerisinde destanlar da çok önemli bir yere sahip olup, destanları meydana getiren en mühim unsurlar yine motiflerdir. Bundan ötürü motif kavramının araştırmadaki çerçevesini belirlemek gerekir. Malum olduğu üzere edebiyat ve halkbilimi disiplinleri başta olmak üzere müzik, resim, heykel, sinema, tiyatro vb. gibi güzel sanatların tümünde kullanılan bir kavram olarak motif bu alanların her birinde farklı açıdan ele alınmış ve tarif edilmiştir (Arvas 2013: 215). Nitekim kelimenin aslen Latince “motivum”dan geldiği ve günlük hayatta, musikide, resimde, nakışta, edebiyatta sık kullanıldığı belirtilmiş ancak diğer alanlarla edebiyatta kullanılan motifin farklı anlamlara sahip olduğu ifade edilmiştir (Alptekin 2002a: 113).

Bugüne kadar, birçok bilim adamı tarafından folklorik eserlerde kullanılan motif için çok farklı tanımlar yapılmıştır. Mesela kavram, Max Lüthi tarafından “kendisini ananede muhafaza etme gücüne sahip olan, hikâye etmenin en küçük unsuru” olarak tarif edilmiştir (Lüthi 1962, Sakaoğlu 1999: 15’ten). Arthur Christensen, motifi “canlılıkları ile kendilerini kabul ettiren, tarifi güç bir psikolojik kanuna göre dinleyiciyi avuç içine alabilen ve iptidai fikir silsilelerinden yeni terkiplerine girmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlar” şeklinde tanımlamıştır (Christensen 1925, Alptekin 2002a: 113’ten). Stith Thompson’a (1946: 415) göre bu kavram “eskiden beri yaşama kabiliyetine sahip olan, masalın en küçük unsuru”dur. Bu kabiliyete sahip olabilmesi için motifin doğüstü bazı vasıfları olduğunu söyleyen bilim adamı bu hususta üç temel noktaya işaret etmiştir: “Birincisi tanrılar, tabiatüstü hayvanlar, fevkalade mahlûklar (büyücüler, devler, periler vs.) gibi şahıslardır. İkincisi, sihirli eşyalar, enteresan adetler, tuhaf inanışlar vs. gibi hadiselerde geri planda kalan şeylerdir. Üçüncüsü ise motiflerin büyük çoğunluğunu oluşturan tek hadiselerdir” (Thompson 1946: 415-416). Şakir İbrayev’in belirttiğine göre Aleksander N. Veselovskiy de motifi konunun bölünmeyen parçası olarak izah etmiştir (İbrayev 1998: 296).

Çeşitli kaynaklardan kısaca aktarılan bu bilgilerden hareketle motifin, sözlü gelenek eserlerinde yer alan önemli bir yapısal unsur olduğu ve bazen basit ama dikkat çekici öge bazen de miknatis gibi etrafına pek çok unsuru toplayan bir süje olduğu söylenebilir. Kısaca motif kavramı, bu yazıda Thompson’un belirttiği çerçevede değerlendirilmiş ve eldeki malzemeye uyarlanmıştır.² Bu makalenin amacı ise Kıpçak sahası Türk destanlarındaki³ dönüşüm motiflerini tespit etmek ve bunların içerisinde “kuşa dönüşme” motifini *Kitab-ı Dedem Korkut* ile kıyaslayıp tahlil etmektir. Bu mukayeseye ayrıca *Mevlid* kitaplarında bulunan “Güvercin Hikâyesi” ile Şaman metinlerinde karşımıza çıkan örnekler de dâhil edilmiştir. Bunun sebebi ise gerek Müslüman gerekse Şaman Türklerde “kuşa dönüşme”nin ortak yönlerini ve bu motifin köken olarak İslam öncesi eski Türk inanç sistemine bağlanıp bağlanmayacağını sorgulamaktır.

1. Araştırmanın Metodu ve Araştırmada Esas Alınan Kaynaklar

Gerek sosyal ve beşerî gerekse diğer bilimlerin en temel kaidesi bir konuyla ilgili araştırma yaparken öncelikle mevcut malzemeyi sınıflandırmak ve daha sonra bunları incelemektir. Mamafih, Stith Thompson da “Motif Index of Folk Literature” (MIFL) adlı altı ciltlik kitabında dünyanın birçok bölgesinde derlenen malzeme üzerine ciddi bir tasnif işine girişmiş ve sosyal bilimler için kaynak bir eser ortaya koymuştur. Tarihi-Coğrafi Fin metodu temelinde hazırlanan, hatta bu metodun en önemli teorik eserlerinden biri olarak değerlendirilen kitapta dünyanın çeşitli bölgelerinden bir araya getirilmiş malzemeler sistematik biçimde dizilmiştir.

Bilindiği üzere Tarihî-Coğrafi Fin metodunun temel kavramlarından birini motif teşkil etmekte ve Thompson da eserini bu kavram üzerine inşa etmektedir. Bundan ötürü yazar, eserin girişinde öncelikle motif kavramını açıklayıp, çerçevesini belirlemiş ve çalışma metodolojisini açıklamıştır. Eserde daha sonra benzer motifler bir araya toplanmış, bunlar çeşitli kategoriler ile ana, ara ve alt başlıklar şeklinde numaralandırılmıştır. Ancak eserde farklı ana başlıklar altında çok sayıda aynı motife rastlanabilmektedir. Örneğin “*D. Sibir*” kategorisinde bulunan bir motif “*F. Olağanüstülük*” kategorisi altında da yer almaktadır. Yine de eser, dünya folklor araştırmalarında benzeri ortaya konulan başka bir örneğe sahip değildir. Onun için motif araştırmalarında başvurulacak yegâne eser olmaya devam etmektedir.

Bu araştırmada, üzerinde inceleme yapılan ana malzeme Kıpçak sahası Türk destanlarından müteşekkildir. Bu metinler de ya destan projesi çerçevesinde Türk Dil Kurumu tarafından basılan kitaplardan yahut başka yayınevlerince basılan metinler ile lisansüstü tezlerden temin edilmiştir. Bu malzemelerde yer alan dönüşüm motifleri tespit edilmeye çalışılmış ancak Kıpçak sahasından incelenen tüm metinlerde dönüşüm motifleri bulunamamıştır. Böylece ilgili destanlar içerisinde sadece “Ural Batır”, “Ak-buzat”, “Kuziykürpes”, “Zayatülek ile Hıvhlıv”, “Edigey” (Başkurt); “Alavgan ve Karaşavay” (Karaçay-Malkar); “Kıssa Ğavazhan”, “Anşıbay”, “Kulamergen-Joyamergen”, “Orak-Mamay”, “Parpariya” (Kazak); “Er Töştük”, “Munduk-Zarlık”, “Manas” (Sagımbay Orozbakoğlu varyantı), “Semetey”, “Seytek” (Kırgız); “Altayın Sayın Süme”, “Mişek Alıp”, “Tülek”, “Yestey Mönki”, “Yirtöşlük”, “Hurluga ile Hemra”, “Şahsenem ile Garip” (Tatar) gibi metinlerdeki dönüşüm motifleri tasnif edilebilmiştir. Onun için Başkurt, Kazak ve Kırgızlardan beşer, Tatarlardan yedi ve Karaçay-Malkarlardan bir destan makaleye dâhil edilebilmiş ve araştırma 23 metinle sınırlandırılmıştır. Ayrıca, “*A. Mitolojik Motifler*”, “*B. Hayvan Motifleri*”, “*C. Tabu Motifleri*” gibi genel kategoriden birçok ana başlık yerine yalnız “*D. Sibir*” kategorisi altında bulunan “*Dönüşüm*”⁴ ana başlığının belirli bir aralığı (D0-499) dikkate alınarak çalışma sınırlandırılmıştır.

2. Kıpçak Sahası Destanlarının Dönüşüm Motiflerini Tasnif Denemesi

Dönüşüm düşüncesi, insanların doğayla etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin temelinde insanın güçlü varlıklara özenmesi, onlardan korunması veya onları yenmesi gibi temel dürtüler bulunması muhtemeldir. Ahmet Yaşar Ocak (1983: 154) bu hususta “dönüşüm motifinin insan şuurunun altında ve yaratıcı gücünden çıkan arzuların ifadesine dayandığını ve benliğini bütünüyle hazmedememiş, ferdileşme yolunda bir şahsiyetin hüviyet simgesi şeklinde yorumlanması gerektiğini” belirtmiştir. Esasında dönüşüm fikrini, tarihsel ve kültürel açıdan ortaya koymak ve halk anlatılarında bir motife dönmesini belirlemek önemlidir. Ancak çalışmanın bu kısmında, Thompson’un metodundan hareketle sadece Kıpçak sahasından Türk destanlarına ait bazı dönüşüm motifleri tespit edilmiştir ve bunlara ilişkin sınırlı örnekler verilmiştir. Bu temel bilgilerden hareketle tespit edilen dönüşüm motifleri ile Kıpçak sahası destan metinlerinden alınan örnekler aşağıda tasnif edilmiştir.

D10-99. İnsandan İnsana Dönüşme

D40.2. Başka bir kadının kılığına dönüşme

Tatarların “Şahsenem ile Garip Destanı”nda babası ava çıkınca, Şahsenem dua ederek başka bir kadına dönüşmektedir. Bu kadına aşık olan Şahsenem’in babası, böylece Garip’in aşk dardını anlamaktadır (Urmançı 2007b: 289).

D44. Ruh kılığındaki ölümlü

Tatarların “Tülek Destanı”nda başkahraman Tülek, suretinin değiştiğini ve cine (ruh) döndüğünü söylemektedir (Urmançı 2007a: 45).

D100-199. İnsandan Hayvana Dönüşme

D113.1. Dönüşüm: insandan kurda

Kırgızların “Manas Destanı”nda başkahraman kırk kişiye yetişip kurdu sorunca onlar kurdun kendileri olduğunu söylemekte ve kırklardan biri silkinip gök kurda dönüşmektedir (Akmataliyev-Musayev 2007: 165, 169).

Başkurtların “Edigey Destanı”nda Tökles, ihtiyarın oğlunu kurda dönüştürmektedir (Sulti 1998: 113).

D117.3. Dönüşüm: insandan sığana

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Kara Han, bütün görevleri yerine getirdiği hâlde başkahramanı ödüllendirmez. Bunun üzerine Tebene Kuga Hanım beddua ederek, Kara Han’ın halkını sığana dönüştürmektedir (Urmançı 2007a: 197).

D124. Dönüşüm: insandan vahşi hayvana- mustalid

Başkurtların “Ural Batır Destanı”nda aslında insan olan Kehkehe bir deve dönüştürülmüştür (Ergun-İbrahimov 2000: 72).

Yine, aynı destanda hilekâr kadın, Şülgen’i sürekli aydan kurda, kurttan aslana dönüştürmektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 74).

D141. Dönüşüm: insandan köpeğe

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Tebene Kuga, beddua ederek Kara Han’ın hanımını köpeğe dönüştürmektedir (Urmançı 2007a: 197).

D150. Dönüşüm: insandan kuşa-şahingiller

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda Hevben bir kuşla karşılaşmakta ve o, Hevben’e insandan kuşa dönüştüğünü söylemektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 169).

D152.1. Dönüşüm: insandan şahine/doğana

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda başkahraman Mişek Alıp beyaz bir şahine dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

Tatarların “Yestey Mönki Destanı”nda Yer Kara Alıp, ala doğan olup uçmaktadır (Urmançı 2007a: 205).

D152.2. Dönüşüm: insandan kartala

Tatarların “Yestey Mönki Destanı”nda başkahraman Yestey, silkinip mavi bir kartal olmaktadır (Urmançı 2007a: 205).

D153.1. Dönüşüm: insandan ağaçkakana

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Tebene Kuga, Kara Han’a beddua ederek onu ağaçkakana dönüştürmektedir (Urmançı 2007a: 197).

D153.2. Dönüşüm: insandan baykuşa

Başkurtların “Edigey Destanı”nda Tökles, ihtiyarı baykuşa çevirmiştir (Sulti 1998: 113).

D161. Dönüşüm: insandan anatida grubundaki kuşa (ördek)

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda Hevben, bir ördeği vurup yaralamaktadır. Bunun üzerine ördek, Hevben’e Şülgen Padişah’ın kızı olduğunu söylemektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 130).

D161.1. Dönüşüm: insandan kuğuya

Kazakların “Anşıbay Destanı”nda kuğu, Anşıbay’a aslında bir insan olduğunu söylemektedir (Serginbayev 2007: 23).

Kırgızların “Seytek Destanı”nda Ayçürök kuğu kılığına girip uçmaktadır (Gölgeci 1995: 77).

Kazakların “Kıssa Ğavazhan Destanı”nda Ğavaz’la konuşan peri kızı Kunduzay kuğuya dönüşüp uçmaktadır (Arıkan 1999: 744).

Kırgızların “Semetey Destanı”nda Ayçürök, kuğu kılığına girip dünyayı dolaşarak Talas’a dönmektedir (Koç 1998: 306).

D166.1.1. Dönüşüm: insandan horoza

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda başkahraman, tahıla dönüşen düşmanı yutmak için horoza dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

D169. Dönüşüm: insandan kuşa- çeşitli

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda Nerkes kendisine ait güvercin donuna sahiptir ve ancak bunu giyince Hevben gece onu görebilecektir (Ergun-İbrahimov 2000: 134).

D170. Dönüşüm: insandan balığa

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Tebene Kuga Hanım, başkahramanın geldiğini görünce çamça balığına dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

Kırgızların “Semetey Destanı”nda Ayçürök, Semetey’in kendisini yakalaması için altın balığa dönüşmektedir (Koç 1998: 327).

D179.2. Dönüşüm: insandan turnabalığına

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Mişek Alıp, silkinip turnabalığına dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

D185.1.1. Dönüşüm: kadından sineğe

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Tebene Kuga silkinip sivrisineğe dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

D195. Dönüşüm: insandan kurbağaya

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda yaşadığı gölü kılıcıyla parçaladığı için Nerkes, Hevben’e kurbağaya dönüşeceğini söylemektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 161).

D199.2. Dönüşme: insandan ejderhaya

Kazakların “Parpariya Destanı”nda Baba Tükü ejderha kılığında düşmana görünmektedir (Serginbayev 2007: 109).

Kazakların “Orak-Mamay Destanı”nda Baba Tükü bir ejderha kılığında Orak’ın beline sarılmaktadır (Serginbayev 2007: 289).

D200-299. İnsandan Nesneye Dönüşme

D214. Tahıla dönüşme

Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda Tebene Kuga tahıl tanelerine dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195).

D264. Dönüşüm: Erkekten (kadından) ipeğe

Kırgızların “Semetey Destanı”nda Ayçürök ipeğe dönüşüp kendisini Semetey’in gideceği yola bırakmaktadır (Koç 1998: 326).

D275. Dönüşüm: insandan tüye

Tatarların “Altayın Sayın Süme Destanı”nda başkahraman silkinip at kılına dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 181).

D300-399. Hayvandan İnsana Dönüşme

D313.2. Dönüşüm: kurttan insana

Kırgızların “Manas Destanı”nda kuzuyu kapıp kaçan kurt kırklara dönüşmektedir (Akmataliyev-Musayev 2007: 165).

D314.1.3. Dönüşüm: geyikten kadına

Tatarların “Yestey Mönki Destanı”nda başkahraman bir geyiğin sütünü içip iyileşmekte ve yedi yıl sonra güzel bir kıza dönüşen bu geyiğin yavrusuyla karşılaşmaktadır (Urmançı 2007a: 199).

D314.1.4. Dönüşüm: geyikten insana

Kırgızların “Munduk-Zarlık Destanı”nda kendisini vuracakken geyik yaşlı bir adama dönüşerek Zarlık’a Kayberen olduğunu söylemektedir (Akmataliyev-Mukasov-Orozova 2007: 231).

D354.1. Dönüşüm: güvercinden insana

Tatarların “Hurluga ile Hemra Destanı”nda Hemra, göl kenarında kırk güvercinin kırk kıza dönüştüğünü görmektedir (Urmançı 2007b: 67).

D357. Dönüşüm: papağandan insana

Tatarların “Hurluga ile Hemra Destanı”nda Hemra, Hurluga’nın da içinde olduğu üç papağanın üç peri kızına dönüştüğünü görmektedir (Urmançı 2007b: 67).

D361. Dönüşüm: kuğudan insana

Kazakların “Anşıbay Destanı”nda başkahraman, yaşadığı ormandaki küçük göle gelen ak kuşu vuracağı esnada kuğu güzel bir kıza dönüşmektedir (Serginbayev 2007: 23).

Yine, aynı destanda ilk kuğudan sonra göle bir ak kuğu daha gelerek silkinip kıza dönüşmektedir (Serginbayev 2007: 25).

D391. Dönüşüm: yılandan insana

Kazakların “Kulamergen-Joyamergen Destanı”nda gri bir yılan, padişaha dönüşmekte ve tahta geçip oturmaktadır (Arıkan 2007: 375).

Aynı destanda sarı yılan ise kraliçeye dönüşmekte ve padişahın yanına geçip oturmaktadır (Arıkan 2007: 375).

Yine, bu destanda kızıl bir yılan, Künsuluv adlı güzel kıza dönüşmektedir (Arıkan 2007: 375).

Başkurtların “Ural Batır Destanı”nda güzel bir kadına dönüşen hilekâr yılan Ural ve Şülgen’i kandırmaktadır (Ergun-İbrahimov 2000: 73).

Tatarların “Yirtöşlük Destanı”nda gece yarısı Yirtöşlük’in yatağındaki yılan dünyalar güzeli bir kıza dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 147).

D400-499. Dönüşümün Diğer Biçimleri

D412.4. Dönüşüm: attan başka bir hayvana

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda Akbuzat, engin denizden çıkarak kuş olmaktan uçmaktadır (Ergun-İbrahimov 2000: 131).

Karaçay-Malkarların “Alavgan ve Karaşavay Destanı”nda Gemuda, sahibi Karaşavay gibi istediği şekle girerek dönüşebilmektedir (Tavkul 2004: 47).

Kırgızların “Er Töştük Destanı”nda Çalkuyruk çoban köpeğine dönüşmektedir (Turgunbayev 1996: 145).

D419. Dönüşüm: çeşitli hayvanlardan diğer hayvana

Başkurtların “Ak buzat Destanı”nda Nerkes, dev Kehkehe’den korkak bir kuşa dönüşmesini istemektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 162).

Başkurtların “Zayatülek ile Hıvıhılv Destanı”nda Zayatülek’in baykuşu şahine dönüşmektedir (Ergun-İbrahimov 2000: 443).

Başkurtların “Kuzıykürpes Destanı”nda kartala dönüşen dev perisi, Karabay’ı penceleri ve gagasıyla parçalamaya başlamaktadır (Ergun-İbrahimov 2000: 394).

Mevcut malzeme üzerine yapılan bu tasnifte birçok ilgi çekici dönüşüm motifleri bulunduğu görülmektedir. Ancak tasnif edilen tüm motifleri burada tahlil etmek araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Onun için bunların içerisinde örneklem olarak ve Şamanlıkla⁵ bağlantısına dikkat çekerek “kuşa dönüşme” motifinin tahlil denemesi yapılacaktır. Zira dönüşüm/şekil değiştirme motifi hem Bahaeddin Ögel (1993: 29) ve Abdülkadir İnan (1987: 462) hem de Ahmet Yaşar Ocak (1983: 154) tarafından İslam öncesi Türk inanç sisteminin bir uzantısı olarak yorumlanmıştır. M. Alparslan Küçük (2020:

98) de geleneksel Türk dinine sahip Türklerin, İslam'ın yayılması sürecinde, Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiğini, burada eski inanışlarından bazılarını devam ettirdiğini, "don değiştirme"nin⁶ bu ortak anlayış ve inanışlardan biri olduğunu vurgulamıştır.

3. "Kuşa Dönüşme" Motifi Üzerine Bir Değerlendirme

Bilindiği üzere, folklor araştırmalarında genelde bir türe ait anlatılar (örneğin masal) birbiriyle kıyaslanmıştır. Bu mukayeseler aynı halka ait bir masalın farklı varyantları üzerine yapılabildiği gibi başka milletlerin masallarıyla da karşılaştırılabilir. Böylece bir halkın masalları başka kültürlerle mukayese edilmiş ve kökenine dair fikirler ileri sürülmüştür. Masal ile başlayan bu araştırmalar diğer türlere de uygulanmıştır. Bu manada, araştırmancın bu kısmında Türk destanları bir motif temelinde kendi içerisinde mukayese edilecektir. Başka deyişle, Kıpçak sahası Türk destanlarından yukarıda tespit edilen kuş (kuğu, doğan, güvercin) motifi örneklem olarak çalışmaya dâhil edilen Oğuzlara ait *Kitab-ı Dedem Korkut*'la kıyaslanacak ve bu motifin ortak ve benzer taraflarına değinilecektir. Bunun yanı sıra mukayeseye *Mevlid* eserlerinde bulunan "Güvercin Hikâyesi" ve Şaman metinleri de dâhil edilecek ve böylece "kuşa dönüşme" motifinin eski Türk kültürüyle ilişkine değinilecektir.

Türk destanlarında kuş motifinin çok farklı tipleri bulunduğu ve bunların Türk inaniş ve kültürüne dair ipuçları içerdiği dile getirilebilir. Nitekim Kıpçak sahası Türk destanlarındaki "kuşa dönüşme" motifleri kuğu, güvercin, doğan, kartal, horoz, ördek, ağaçkakan, baykuş şeklinde sıralanabilir. Buna karşın *Dede Korkut*'un "Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı" hikâyesinde kuğu sadece bir kuş türü olarak geçmektedir. Oysaki "Semetey" (Koç 1998: 306) ve "Seytek" (Gölgeci 1995: 77) destanlarında kuğu donuna giren Ayçürök, Semetey'in karşısına çıkmakta ve onun gönlünü çelmektedir. Kazakların "Anşıbay" ile "Kıssa Gavazhan" destanlarında da "kuğuya dönüşme" motifi vardır. Öyleyse bu motif "*D150. İnsanın kuşa dönüşmesi*" ara başlığı altında yer almaktadır. Bunun, Thompson'un kataloğundaki tam numarası ve adı "*D161.1. Dönüşüm: insandan kuğuya*" şeklindedir. Kıpçak sahası Türk destanlarında türlü kuşlara dönüşümün diğer örnekleri "Mişek Alıp" (şahin, ağaçkakan), "Anşıbay" (kuğu), "Yestey Mönki" (kartal, doğan), "Ak buzat" (güvercin, ördek), "Kıssa Gavazhan" (kuğu) "Edigey" (baykuş) destanlarında bulunmaktadır.

Bu kuş türlerinden kuğunun bir motif olarak Kıpçak sahası Türk destanlarında fazla olduğu görülmektedir. "Kuğuya dönüşme"yle ilgili ise çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Mesela Bahaeddin Ögel, dünya mitolojilerinde kuğu kız motifinin çok yaygın olduğunu belirtmekte ve bu motifin altındaki temel düşüncenin, yarı ölü veya yarı kutsal bazı ruhların kuğu şekline girdiği inancına dayandığını ileri sürmekte ve özellikle de kuğunun kız şekline girdiğini ifade etmektedir (Ögel 1998: 492). Şakir İbrayev (2000: 246, 247) ise kuğunun bir kült ve Şamanizm'e has bir anlayış olduğunu, peri kızının seçtiği insanla karşılaştığında veya ondan ayrılırken kuğuya dönüp uçtuğunu dile getirmiştir. Orhan Şaik Gökyay (2000: DXXXVIII) da Türk ve Moğol efsane ile destanlarında kuğuya dönüşen kızların olduğunu ve bunların totemistik tasavvurlara dayandığını belirterek gerek Asya gerekse Avrupa'daki birçok ulusun folklorunda rastlanan bir motif olduğunu vurgulamıştır. Öyle anlaşılıyor ki "kuğuya dönüşme" evrensel bir motif olarak birçok kültürde öne çıkmaktadır. Thompson'un (1955/c.II: 517) kataloğunda verdiği örnekler de bu düşünceyi teyit etmektedir.

Bu tarz dönüşüm motiflerinin köken mitleriyle ilişkili olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda Ögel'in köken ile dönüşüm arasındaki bağlantıya işaret eden şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Oğuz destanlarına göre her boyun yurtıcı bir kuş sembolü vardı. Reşideddin, bu kuşlar için *ongon* deyimini kullanmıştır. Moğolca asıllı *ongon*

Türkçede *tözü* karşılar. Bu, kök ve menşe anlamına gelir; bu söz Türklerin türediği hayvanı veya kuşu ifade etmeye yarar” (Ögel 1998: 32). İbrayev (2000: 246) de kuğu kuşunun totemist anlayışla bağlantılı olduğunu söylemektedir. Bu görüşten hareketle, Türk destanlarında “kuşa dönüşme” motiflerinin temelinde eski Türk inanışlarıyla bağlantılı ve Şamanizm kaynaklı ecdat-hayvan (*ongon*) düşüncesi olduğu düşünülebilir. Mesela, Tatarların “Mişek Alıp Destanı”nda başkahraman beyaz bir şahine dönüşmektedir (Urmançı 2007a: 195). Bunun, Thompson’un kataloğundaki tam numarası ve adı ise “D152.1. Dönüşüm: İnsandan şahine” şeklindedir. Gerek Türk destanlarında gerekse menakibnâmelerde şahinin yanı sıra turna ve güvercin şekline girme de sık rastlanan bir husustur. Ögel, bu durumu dile getirmiş ve Müslüman Türklerde Şamanizm’in izleri bulunduğunu ifade ederek şu cümleleri sarf etmiştir: “İlk Müslüman dervişler istedikleri zaman bir hayvan veya kuş şekline girebiliyordu. Mesela Ahmed Yesevi turna, Hacı Bektaş Veli güvercin donuna bürünmüştü” (Ögel 1998: 29-30).

Esasında bu örneğin haricinde de masumiyetin simgesi olan güvercin ile yırtıcı bir kuş olan doğanın/shahinin Türk kültüründe hatırı sayılır bir yeri vardır. Bu örneklerin bazıları olağanüstülük barındırmayan sıradan motifler şeklinde anlatılara yansımıştır. Mesela “Salur Kazan’ın tutsak olması şahinin düşman kalesine uçup gitmesinden kaynaklanmaktadır. Edigey’in babası, av kuşu olan bir şahinin yumurtasını Timur’ a verdiğinden dolayı Toktamış Han tarafından boynu vurularak idam edilmektedir” (Arvas 2009: 502). Bu örnekler hayatta karşılaşılan gerçek durumları aktarmaktadır. Ögel bu hususu “doğan, Türklerde daha çok avcılıkta kullanılan evcil bir hayvandır ve aynı zamanda sarayların süsü, hakanlar ile yiğitlerin sembolüdür” sözleriyle ifade etmektedir (Ögel 1995: 127). Buna karşın Türk destanları incelendiği zaman doğan/shahin kuşunun pek çok örneği olağanüstü vasıflarla ve dönüşüm temelinde destanlara yansımaktadır. Nitekim bu kuşu, *Kitab-ı Dedem Korkut* adlı eser yanı sıra son dönemlerde kayıt altına alınan Kıpçak sahası Türk destanlarında bu özelliğiyle sıkça görmek mümkündür. Mesela *Dede Korkut’un “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu”*nda Azrail, güvercinine dönüşerek bacadan uçup gitmektedir. Deli Dumrul, yanına aldığı doğan kuşuyla birkaç güvercin avlayıp Azrail’i öldürdüğünü sanmaktadır. Bunun altında yatan alegorik anlam ise doğanın güvercini avlaması olsa gerektir. Yani gerçekte doğan, güvercini avlamakta, Deli Dumrul da doğan kuşuyla avladığı güvercinlerin Azrail olduğunu düşünmektedir. Azrail’in güvercinine dönüştüğü başka destan metinleri de vardır. Gökyay (2000: DLXIX) İç Asya’da Azrail’in güvercinine dönüşmesinin yaygın olduğunu, Kırgızların “Joloi Destanı”nda bu dönüşüm örneğinin bulunduğunu ve Tatarlarda ise kadınların kuş kıyafetleri olduğu ve ihtiyaç duyulması hâlinde uçup gidebilecekleri inancının yaşadığını belirtmektedir.

Bu kuşlar, çok sayıda destana, menakibnâmeğe yansıdığı gibi başlı başına hikâyelere de konu olmuştur. Güvercin ile doğan mücadelesi Türk kültürünün önemli ürünlerinden biri olan ve Hz. Muhammed’i konu edinen *Mevlid* metinlerindeki “Güvercin Hikâyesi”nde de görülmektedir. Bu hikâyede doğan güvercinine saldırmakta, güvercin ise Hz. Muhammed’e sığınmaktadır. Neticede güvercinin Cebrail, doğanın ise Mikail olduğu ortaya çıkmakta ve Hz. Muhammed’in merhameti sınanmaktadır. Ders vermek amaçlı da olsa sonradan üretilen bu dinî-destanî metinde eski Türk kültüründeki dönüşüm motifleri söz konusudur. Destan veya muhtelif destanî anlatılarda, eski Türk kültüründen kaynaklı, dönüşüm motiflerine rastlamak Müslüman olduktan sonraki ilk dönemlerden itibaren Türkler tarafından yeniden üretim bağlamında bu motiflerin etkin kullanıldığını göstermesi bakımından manidardır. Nitekim Eski Türk inanç sisteminde şamanın kuş donuna girip göğe yükselmesi olayının Anadolu’da İslam’ın da etkisiyle

değişip, dönüşerek velilerin kuş donuna girmesi şeklini aldığı dile getirilmiştir (Yalçınkaya 2019: 946). Öyleyse, Thompson'un kataloğundan hareketle Türk destanlarında tespit edilen veya destanî anlatılarda karşılaşılan dönüşüm motiflerini eski Türk inanışlarına (Türk Şamanlığı) bağlamak mümkündür. Zira ölüp-dirilme, şekil değiştirme gibi Şamanizm'e ait birçok ögenin başta masallar olmak üzere halka ait yaratmalar içerisine aktarılma yoluyla korunduğu söylenmiştir (Türkan 2015: 222).

Bu bağlamda, destanlar ile destanî metinlerdeki dönüşüm motiflerinin Türk Şamanlığından kaynaklanma ihtimaline dikkat çekmek için Şamanlık geleneklerini canlı olarak devam ettiren Türk soylu Hakas ve Altaylara ait birkaç hikâyeyi örnek vermek yerinde olacaktır. Hakasların bir şaman anlatısında Şaman Abumov'un, Kam Suras'tan töşlerini (töz) aldıktan sonra kartala dönüşerek ona saldırdığı anlatılmaktadır (Butanayev 2019: 43). Başka bir anlatıda ise *çocuk ruhunu* kaçırmak için Tuva'ya giden Şaman Sarajakov'un, Tuvalı şamanlarla mücadelesi ve onun atmacaya dönüşmesi anlatılmaktadır (Butanayev 2019: 151). Altaylarda Şaman Tostogoş hakkında şu hikâye söylenir: Dönemin hanı, kamıştan bir kulübe yaptırarak içine Tostogoş'u kapatmış ve ateşe vermiş. Şaman Tostogoş alevler içindeki kulübenin duman deliğinden uçarak havaya fırlamış ve sağ kurtulmuştur (İnan 2020: 91). Kadın şamanlardan Kanaa ise Kemçik'teki Alaş ırmağı sahillerinden Altay dağlarındaki Kopşu ırmağı sahiline uçarak gelmiş ve orada yerleşmiştir (İnan 2020: 91).

Şamanlıkla ilgili bu anlatılar insandan hayvana, hayvandan insana, özelde ise "kuş dönüşme" örneklerini içermektedir. Bununla birlikte, Türk Şamanlığında insanın diğer hayvanlara dönüşümü veya hayvanların insana dönüşümü hakkında da pek çok örnek bulunmaktadır. Dahası bu araştırmada tasnif edilen destan metinlerinde de en fazla örnekler bu iki kategoride yer almaktadır. Kıpçak sahası Türk destanlarına, *Kitab-ı Dedem Korkut*'a veya başka destanî anlatılara yansıyan bu dönüşüm motiflerinin, eski Türk inanışlarından gelme ihtimali yüksektir. Bunun sebebi, Türklerin eski dönemlerde sahip olduğu inanışla yani Şamanizm ile ilgili olmalıdır. Türkler, daha sonra farklı dinleri kabul etse de farklı medeniyet çevrelerine girse de ilk inanışın izleri çeşitli anlatılarda saklanmıştır. Bu yüzden Türk destanlarına yansıyan dönüşüm motiflerinin kaynağı Şamanizm olabilir. Nitekim şekil değiştirmenin (biçim değiştirme, don değiştirme ya da donuna girme) eski din ve inanç sistemlerinden edebiyata özellikle destan, masal, efsane gibi halk yaratmalarına geçen ve önemini koruyan bir motif olduğu belirtilmiştir (Türkan 2016: 438).

Sonuç

Halk anlatılarının en küçük unsuru olarak değerlendirilen motif yapısal çalışmalar açısından hâlâ önemini korumakta, farklı açılardan irdelenmeye devam etmektedir. Stith Thompson'un "MIFL" adlı eserinde mühim yekûn tutan "dönüşüm motifleri" ise kültürel açıdan dikkat çeken bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Türk halk edebiyatının masal, efsane, hikâye gibi türlerinde dönüşüm motifleri araştırıldığı hâlde destanlar bu açıdan münferit olarak çalışılmamıştır. Dahası, Türk dünyası destanları üzerine çok sayıda araştırma yapılmasına, münferit destanlar bazı motifler açısından incelenmesine rağmen bunlar bir bütün hâlinde tasnif edilmemiştir. Birkaç araştırmada Türk destanları üzerine kısmen yapılan motif indeks çalışmalarının Türk dünyasının bütün destanlarına uygulanması elzemdir.

Bu araştırmada önce bir örneklem olarak Kıpçak sahası Türk destanlarındaki "dönüşüm motifleri" tespit edilmiş ve bunların tasnif denemesi yapılmıştır. Bu tasnifte "MIFL" adlı eserdeki dönüşüm ana başlığının altındaki 32 maddenin çeşitli varyantlarının Kıpçak sahası Türk destanlarında yer aldığı görülmüştür. Halbuki Thompson, eseri-

ne Türk folklorundan hiçbir örnek almamıştır. Onun için saptanan dönüşüm motiflerinin ilgili esere eklenmesi önemli bir tespittir. Araştırmada, ayrıca Kıpçak sahası Türk destanlarından incelenen malzeme içerisinde tespit ve tasnif edilen dönüşüm motiflerinden “kuşa dönüşme” motifi tahlil edilmiştir. Tahlil yapılırken, mukayese için örneklem olarak eski Türk kültüründen önemli izler taşıyan Oğuzlara ait *Kitab-ı Dedem Korkut* seçilmiştir. Mukayese esnasında eski Türk inanç sistemiyle eşdeğer kabul edilen Şamanlık kültürüne ait metinler de değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra halk arasında tamamen İslami olduğu düşünülen *Mevlid* kitaplarındaki “Güvercin Hikâyesi” de yorumlanmış ve böylece makalede “kuşa dönüşme” motifi çok yönlü ele alınmıştır. Böylece farklı çevrelerdeki anlatılarda yer alan “kuşa dönüşme” motifinin pek çok açıdan benzerlik ve ortaklık taşıdığı tespit edilmiş, bunun da eski Türk kültürüyle ilişkili olduğu kanaati hasıl olmuştur. Farklı dönem ve medeniyet çevrelerinde kaydedilen bu metinlerden görülüyor ki Türkler, Müslüman olsalar ve yeni bir medeniyete girseler de eski dönemdeki ortak geçmişlerini ve inançlarını halk anlatılarında yaşatmış veya eski hikâyelerini yeni inançlarına uyarlamıştır. Gerek destanlar ve Şaman hikâyeleri gerekse dini-destanî metindeki “kuşa dönüşüm”ün eski inanışlarla kuvvetli bir bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır. İnanmanın merkezde olmasından ötürü bu motifin, Şamanlıkla ilgili olabileceği akla gelmektedir. Dahası, destan veya destanî metinler üzerinden halka aktarılan bu bilgilerin onların düşünce ve inanç sistemiyle ilgili olduğu kanaati uyanmaktadır.

Sonuç olarak destanların, Türk dünyasının millî bilincini, dil ve kültür mirasını koruyup gelecek nesillere aktaran önemli anlatılar olduğu ileri sürülebilir. Destanları meydana getiren en mühim unsurlar ise onların yapıtaşı niteliğindeki bu tarz motiflerdir. Motifler, destanların kompozisyon oluşumu ve gelişiminde önemli rol üstlenen unsurlardır. Bu ortak ve benzer unsurları tespit etmek ve menşelerini açıklamak için Türk dünyası destanlarının motif araştırmaları önemli ve gerekli bir çalışma alanı olarak göze çarpmaktadır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KISALTMALAR

Motif Index of Folk Literature: MIFL

NOTLAR

1. Bu çalışma, yazarın "Dede Korkut Destanı ve Kıpçak Sahası Epik Destan Geleneği" adlı Doktora Tezinden üretilmiştir.
2. Motif kavramına dair detaylı bilgi için bk. (Thompson 1955, Sakaoğlu 1999, Alptekin 2002a, Arvas 2009, Karagöz 2019).
3. Daha önce Türk masal, efsane ve hikâyeleri üzerine kitap (Sakaoğlu 1980 ve 1999, Alptekin 2002b) ve makale (Aslan 2004, Sarpkaya 2014, Harmancı 2015, Türkan 2016, Yiğit 2018, Yalçınkaya 2019, Küçük 2020) düzeyinde motif araştırmaları yapılmıştır. Türk destanlarından bazı motifler (Köktürk 2006, Kalenderoğlu 2006, Yardımcı 2007, Turgunbayer 2007, Yıldız 2009, Abdurrezzak 2017) de ele alınmış, ancak Kıpçak sahası Türk destanları dönüşüm motifleri ve “kuşa dönüşme” açısından değerlendirilmemiştir.
4. Türkiye’de halk edebiyatının farklı türlerine ilişkin olarak sadece dönüşüm motiflerinin incelendiği birkaç çalışma için bk. (Ergun 1997, Kaplan 2010, Metin 2018).
5. Gerek İnan (2020: 18) ve Kafesoğlu (2004: 300) gerekse İbrayev (2000: 200), bilim çevrelerinde Şamanlığın, eski Türk dini (Gök Tanrı) yerine kullanıldığını belirtmektedir. Bundan ötürü araştırmada eski Türk dini, eski Türk inanışları, eski Türk kültürü, Türk Şamanlığı gibi tabirler aynı anlamda kullanılmıştır.
6. Bilimsel çalışmalarda “don değiştirme”, “şekil değiştirme”, “metamorfoz” gibi kavramlar aynı anlamda kullanılmaktadır. Thompson’un (1955) “MIFL” adlı eserinde kullandığı “transformasyon” (dönüşüm) ise daha geniş bir terim olup, bunların hepsini kapsamaktadır. Makalede, S. Thompson’un metodu uygulandığı için dönüşüm kavramı tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzak, Ali O. "Sibirya Türk Destanlarındaki Bütünsel Dönüşüm Motifi Üzerine Tespitler". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43: 163-176, 2017.
- Akmataliyev, Abdildacan-Mukasoy, M.-Orozova, G. *Kırgız Destanları 2*. (Türkiye Türkçesine Akt. Çaştegin Turgunbayer). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Akmataliyev, Abdildacan-Musayev, S. *Kırgız Destanları 6*. (Türkiye Türkçesine Akt. Fikret Türkmen-Şurubu Uraimova). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Alptekin, Ali Berat. *Taşeli Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002a.
- Alptekin, Ali Berat. *Halk Hikayelerinin Motif Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002b.
- Arıkan, Metin. "Köroğlu'nun Kazak Varyantları". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 1999.
- . *Kazak Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Arvas, Abdulsalam. "Dede Korkut Destanı ve Kıpçak Sahası Epik Destan Geleneği". Doktora tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2009.
- . "Motifin Folklorik Eserlerdeki Kullanımı". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 10 (3): 214-223, 2013.
- Aslan, Namık. "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine". *Millî Folklor Dergisi* 64: 37-43, 2004.
- Butanayev, Viktor Ya. *Geleneksel Hongoray Şamanlığı*. (Çev. Abdulsalam Arvas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Ergun, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Şekil Değişme Motifi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ergun, Metin-İbrahimov, G. *Başkurt Halk Destanları*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2000.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: MEB Yayınları, 2000.
- Gölgeci, Meral. "Seytok/Külçoro'nun Semetey'e Rastlaması (Giriş-Metin-Aktarı-Dizin)". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995.
- Harmancı, Meriç. "Ali Cengiz Hikayesi İzdüşümünde Kahramanın Görünmez Gücü: Metamorfoz". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32: 209-228, 2015.
- İbrayev, Şakir. *Destanın Yapısı*. (Türkiye Türkçesine Akt. Ali Abbas Çınar). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998.
- . "Korkut ve Şamanizm". *Kazakistan'da Dede Korkut*. (Haz. Abdimalik Nisanbayev vd.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- İnan, Abdülkadir. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları". *Makaleler I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987.
- . *Esi Türk Dini Tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2004.
- Kalenderoğlu, İhsan. "Nogay Destanlarında At Motifi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 21: 97-117, 2006.
- Kaplan, Essin. "Anadolu Türk Halk Masallarında Kılık Değiştirme". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2010.
- Karagöz, Erkan. "Motif-Index of Folk-Literature" Kullanımı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlara Çözüm Önerileri". *Millî Folklor* 124: 75-90, 2019.
- Kayıpov, Süleyman. *Folklor Üzerine Yazılar*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Koç, Aylin. "Semetey". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1998.
- Köktürk, Şahin. "Türk Destanlarında Hapsedilme Motifi". *Türklük Bilimi Araştırmaları XIX*: 383-400, 2006.
- Küçük, Mehmet A. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Geleneğinde Don Değiştirme". *bilig* 94: 97-122, 2020.
- Metin, Göksal. "Tuva-Türk Destanlarında Şekil Değiştirmeler". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, 2018.
- Ocak, A. Yaşar. *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1983.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- . *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- . *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Reichl, Karl. *Türk Boylarının Destanları*. (Çev. Metin Ekici). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı MİFAD Yayınları, 1980.
- . *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Sarpkaya, Seçkin. "Türk Dünyası Efsanelerinde Ayı Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü". *Millî Folklor Dergisi* 101: 149-161, 2014.
- Serginbayev, Murin Jırav. *Kazak Destanları 4*. (Türkiye Türkçesine Akt. Fikret Türkmen-Metin Arıkan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Sultı, Rüstem. *Edigey*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1998.
- Tavkul, Ufuk. *Karaçay-Malkar Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Thompson, Stith. *The Folktale*. New York: The Dryden Press, 1946.
- . *Motif-Index of Folk Literature*. Bloomington&London: Indiana University Press, 1955.
- Turgunbayer, Çaştegin. "Er Töştük Destanında Bildirme Kipleri Çekimleri". Yayınlanmamış doktora tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, 1996.
- Turgunbayer, Çaştegin. "Türk Dünyası Destanlarında Ortak Motifler Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 24: 93-102, 2007.
- Türkan, Kadriye. "Türk Dünyası Masallarından Yansıyan Şaman Olgusu". *bilig* 74: 219-238, 2015.
- . "Azerbaycan Efsanelerinde Şekil Değiştirme/ Kuşa Dönüşme". *Turkish Studies* 11 (15): 433-444, 2016.
- Urmançı, Fatih. *Tatar Destanları 1*. (Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık-Caner Kerimoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007a.
- . *Tatar Destanları 2*. (Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık-Caner Kerimoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007b.
- Yalçınkaya, Fatoş. "Anadolu Efsanelerinde Kadın ve Çocukların Kuşa Dönüşmesi Motifi". *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi* 12 (28): 945-955, 2019.
- Yardımcı, Mehmet. *Destanlar*. Ankara: Ürün Yayınları, 2007.
- Yıldız, Naciye. "Türk Destanlarında Çocuksuzluk". *Millî Folklor Dergisi* 11 (82): 76-88, 2009.
- Yoloğlu, Güllü. "Soy Kökümüzün Esas Faktörü Ana Dilimizdir". (Türkiye Türkçesine Akt. Abdulsalam Arvas), *The Journal of Academic Social Science Studies* 5 (8): 121-124, 2001.
- Yiğit, Neslihan H. "Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (59): 278-288, 2018.